

«XAMSA»NING YARATILISHI

Koshkarbayev Yernar Kasim o'g'li,

Manabaev Nurkeldi G'ayrat o'g'li

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti

Qozoq tili va adabiyoti yo'nalishi 2-kurs talabalari

Annotatsiya: Alisher Navoiy ijodining yuksak cho'qqisi „Xamsa“ asari (1483-85)dir, shoir birinchilardan bo'lib, turkiy tilda to'liq „Xamsa“ yaratdi va turkiy tilda shunday ko'lamdor asar yozish mumkinligini isbotlab berdi.

Kalit so'zlar: an`ana, sivilizatsiya, fors-tojik adabiyoti, mumtoz adabiyot, mashhur, do`stlik, mutafakkir, ijodkor, sharq.

Annotation: The culmination of Alisher Navoi's work is “Hamsa” (1483-85), the poet was one of the first to create a complete “Hamsu” in Turkish and proved that such a large-scale work can be written in Turkish.

Keywords: tradition, civilization, Persian-Tajik literature, classical literature, fame, friendship, thinker, creator, orientalist.

Alisher Navoiy «Xamsa»sing yaratilish jarayoni jahon adabiyoti taraqqiyotidagi eng yorqin sahifalardan biridir. Abulqosim Firdavsiy shoh asari «Shohnoma»ni, Nizomiy Ganjaviy «Xamsa»sini 30 yil davomida, I. Gyote «Faust» tragediyasini umr bo'yi (1773— 1832) yozgan bo'lsalar, Navoiy o'z «Xamsa»sining birinchi dostoni «Hayratul-abror»ga 1483 yilda kirishib, oxirgi dostoni — «Saddi Iskandariy»ni 1485 yilda yozib tugalladi va asarning oxirida butun «Xamsa»ni yozishga hammasi bo'lib umuman ikki yil vaqti ketganini qayd etdi.

Ko'ramizki, Navoiy «Xamsa» dostonlari ustida g'oyat samarali ishlagan. 1483—1485 yillar Navoiy uchun eng sermahsul yillar bo'lgan. Bu yillarni Aligeri Dantening «Ilohiy komediya» ustida (1307—1321), Vilyam Shekspirning «Yuliy Sezar» (1559), «Gamlet» (1601), «Otello» (1604), «Qirol Lir» (1605), «Makbet» (1606), «Antonio

va Kleopatra» (1607) tragediyasi ustida, A. S. Pushkinning «Yevgeniy Onegin» (1823—1830) she’riy romani ustida ishlagan yillariga qiyoslash mumkin. Bu yillarda mazkur ijodkorlar o‘zlarining shoh asarlarini yozib tugallash bilan qattiq band bo‘lganlar. Shuningdek, Amir Xusrav Dehlaviy (1253—1305) ham o‘z «Xamsa»siga kirgan dostonlarini juda qisqa muddatda — «Shirin va Xusrav», «Majnun va Layloini 1298, «Matlul-anvor» va «Oynayi Iskandariy»ni 1299, «Xasht behishtini 1301 yillarda yozib tugallagan.

Abdurahmon Jomiy ham «Tuhfatul-ahror», «Sibhatul-abror», «Yusuf va Zulayho», «Laylo va Majnun», «Xiradnomayi Iskandariy» dostonlarini 1481—1485 yillar davomida, ya’ni uzog‘I bilan besh yil davomida yozib bo‘lgan. Binobarin, biron muhim asarni mumkin qadar qisqa muddatda yozib tugallash masalasida Navoiy dastlab shu ikki alloma — Amir Xusrav va Abdurahmon Jomiydan saboq olgan, desak yanglishmagan bo‘lamiz. Navoiy «Xamsa»sining yaratilishida uning buyuk zamondoshi, ustozi Abdurahmon Jomiy bosh maslahatchi rolini o‘ynagan, asar bitganda birinchi bo‘lib o‘qib chiqqan va unga munaqqid sifatida hammadan avval yuqori baho bergan.

Navoiy «Hayratul — abror»ni hijriy 888 yili yoza boshlab, shu yili tugalladi. Asarning bitgan yili haqida shoir:

Nuqtai tarixiki, ahsan edi,

Sekkizu sekkiz yuzu seksan edi, —

Deydi. Bu melodiylar hisob bilan 1483 yilga to‘g‘ri keladi. Uni Navoiyning shaxsiy kotibi Abduljamil hijriy 889 yilning rabbiy-oxir oyida, melodiylar hisob bilan 1484 yil aprel oyida oqqa ko‘chirib bo‘lgan. Shoir 1483 yilning o‘zidayoq «Farhod va Shirin» dostonini yozishga kirishgan. Ish shu qadar tez borganki, hijriy 889 yil, melodiylar 1484 yilning boshlaridayoq doston yozib bo‘lingan. Bu asarning yozilish tarixi haqida Navoiy doston oxirida quyidagi baytni bitgan:

Chu tarixi yilin onglay dedim tuz:

Sekkiz yuz seksan erdi dog‘I to‘qquz.

Shoir «Layli va Majnun» dostonining yozilish tarixini hech qayerda qayd etmagan. Abduljamil kotib dostonning ko‘chirilgan yilini hijriy 889 yilning zul-qa‘da oyi,

melodiy 1484 yilning noyabr oyi deb belgilagan. «Saddi Iskandariy» dostonidan shu narsa ma'lumki, to'rtinchi doston — «Sab'ai sayyor»ni yozishga kirishish vaqtida Navoiy juda charchagan. Shuning uchun u ma'lum muddat yozish ishini to'xtatib, bir oz dam olmoqchi bo'lgan va shunday qilgan ham. Lekin bu dam olish uzoqqa cho'zilmay, besh-o'n kun davom etgan, xolos. Ulug' shoir «Xamsa» g'oyalari, obrazlari bilan yashar, ular unga tinchlik bermas, uni ishga, yangi ijodiy parvozlarga undar, san'atkorga tom ma'nodagi dam olish bo'lishi mumkin emas edi. Bir oz hordiq zarurligi haqidagi boshqalarning maslahati ham shoirning qulog'iga kirmasdan, u yana ishga kirishadi va «Xamsa»ning to'rtinchi dostonini qog'ozga tushira boshlaydi. Chunki u biron tasodif yuz berib, boshlagan ulug' ishining chala qslishi («yarim yo'lda qolmoq»)ni aslo istamas, bu maqsadga yetishda har kun, har soatni hisoblar edi:

Nasihati mizojig'a dargir yo'q.

Kuchum yetmasu o'zg'a tadbir yo'q.

Yarim yo'lda qolmoq erur mushkul ish,

Manga tushgan ish kimsaga tushmamish.

Navoiy o'z dostonlarini, xususan «Sab'ai sayyor»ni ortiqcha qiynalmasdan yozib tugallaganini bildiradi:

Yetishmay ko'p ul ishta panjamg'a ranj,

Nasib o'ldi besh ganjdin to'rt ganj.

Shu bilan birga besh mingcha baytdan iborat bu dostonni shoir to'rt oyda yozib bitkazganini («to'rt oydin ziyod emas») bildiradi va tarixini quyidagicha beggilaydi:

Garchi tarixi erdi sekkiz yuz

Seksan o'tmish edi, yana to'qquz;

Oyi onning «jumodiyus — soni»,

«Panjshanba» yozildi unvoni.

Bu — melodiy 1484 yilning iyun oyiga to'g'ri keladi. Abduljamil kotib ham uni shu yili oqqa ko'chirgan. Navoiy rejasiga ko'ra, «Sab'ai sayyor» «Xamsa»ning to'rtinchi, «Layli va Majnun» esa uchinchi dostonidir. Binobarin, Navoiy 1484 yilning mart-aprel, may-iyun oylarida «Sab'ai sayyor» bilan mashg'ul bo'lgan bo'lsa, «Layli va

Majnun» dostonini «Farhod va Shirin»dan keyin yoza boshlagan va tamomlagan. Ya’ni uni shoir juda qisqa bir muddatda — 1484 yilning yanvar-fevral oylarida yozib tugallagan. Shu yilning iyun oyidan so’ng shoir «Xamsa»sining so’ngi dostoni — «Saddi Iskandariy»ni yarata boshlagan va 1485 yilning birinchi yarimlarida uni ham yakunlagan. Demak, ulug’ shoir 1484 yil boshida «Farhod va Shirin»ni tugallab, shu yili «Layli va Majnun» va «Sab’ai sayyor» dostonlarini yozgan va yil o’rtalarida «Saddi Iskandariy»ni boshlagan. Shoir xususan 1484 yil davomida mislsiz darajada samarali ijod qilgan. Shu yili u o’rta hisob bilan kuniga kamida 50—100 baytdan yozgan va Sharq she’riyati ijodiy tajribasida yuksak mahorat namunasini ko’rsatgan. Ya’ni Navoiy butun yil davomida buyuk ijodiy pafos bilan yashagan va ishlagan. Binobarin, u «Xamsa» dostonlarini zo’rma-zo’rakilik, kuchanish bilan emas, haqiqiy she’riy ilhom bilan yaratgan.

Xamsa»ning yuzaga kelishida Navoiy zamondoshlari, «Xamsa» yozgan yoki bu janrdagi biron javob aytgan qalamkashlar, she’riyat ixlosmandlari ham katta ijobiy rol o’ynaganlar. Bunda Abdurahmon Jomiy qanday rol o’ynaganiga yuqorida to’xtalib o’tdik. Navoiy har dostoni boshida bu ulug’ daho madhiga maxsus boblarda madh o’qishi bejiz emas. Navoiydan sal burun Ashraf, Hoja Kirmoniy kabi shoirlar ham «Xamsa» yozgan va Navoiy ularning «Xamsa»lari bilan ham yaqin tanish edi. Shuning uchun «Muhokamatul — lug’atayn»da Navoiy «Layli va Majnun»ni yaratishda Hojuning «Gavharnoma» nomli, «Sab’ai sayyor»ni yozishda Ashrafning «Haft paykar» nomli dostonlaridan ham ta’sirlanganini qayd etar ekan, bunda ma’lum haqiqat yo’q emas.

Shu bilan birga Navoiy «Majolisun — nafois» tazkirasida o’z zamondoshlaridan Aliy Ohiy, Kotibiy, Fasih Rumi, Mavlono Darveshali, Xoja Hasan, Mavlono Abdullo, Amir Shayxim Suhayliy, Xoja Imod kabi o’nlab xamsanavislarning nomlarini zikr etadi. Masalan, bulardan Amir Shayxim Suhayliy bilan Navoiy shu qadar yaqin bo’lganki, unga «Majolisun — nafois»dagi uchinchi majlisdan Jomiydan keyin ikkinchi o’rinni bergan. Bu o’rinda Navoiy Suhayliyni maqtab kelib, so’zining oxirida: «Avvaldin oxirg’acha faqir bila iltifot va ittihodi ko’p mundun ortuq ta’rifin qilinsa, o’zumni ta’rif qilg’ondek bo’lurdin qo’rqub, ixtisor qilindi» — deydi.

Suhayliy ham an’anaviy «Xamsa»ning «Layli va Majnun» syujetiga javob yozgan edi. Navoiy «Xamsa»sini tugallagach, podshoh Husayn Boyqaro ham uni g’oyat iliq kutib olgan.

Nihoyat, Navoiy «Xamsa»sining vujudga kelishi davomidagi eng katta tabiiy qiyinchiliklardan biri — bu til masalasidir. Navoiygacha yaratilgan barcha «Xamsa»lar forsiy tilda bo‘lib, o‘zbek tilida bu tipdagi asarni yaratish juda ko‘p ilmiy, siyosiy, adabiy, lingvistik tushunchalarni shu tilda ifodalash degan gap edi. Navoiy bu ishga juda qattiq kirishdi. U o‘z asarini yaratishda faqat adabiy til yoki bir sheva imkoniyatlari bilan cheklanmadi. U o‘zbek tilining barcha shevalariga xos nozikliklarini kashf etishga intildi. «Xamsa» tufayli o‘zbek adabiy tili o‘zining yangi va mukammal qiyofasiga ega bo‘ldi. Ko‘pgina mafhumlarni esa Navoiy o‘zi yaratdi. Shuning uchun «Xamsa»ni yaratish bilan bog‘liq qiyinchilik va to‘siqlar ustida gap borar ekan, til bilan bog‘liq ahvolga Navoiy alohida to‘xtaladi. Navoiy fikricha, har qanday kishining boshqalar bilan so‘zlashadigan kundalik ona tili odatdagi, ko‘p marta takrorlanadigan hodisa bo‘lib, unga odamlar ko‘pda e’tibor bilan qaramaydilar, qanday o‘ng kelsa shunday gaplashadilar. Odamga gap-so‘zidagi kamchiliklar uncha bilinmaydi. Go‘yo har kuni ishlatiladigan, talaffuz etiladigan so‘zlar, gaplar kishining farzandidek, o‘z a’zosidek. Lekin gaplashuv tili bilan adabiy til o‘rtasida katta farq bor. So‘zlarning og‘zaki talaffuzida ko‘p duduqlik, nomukammallik («laknatlar») bo‘ladi. Adabiy asarda shoir ularni tuzatishi, so‘z va iboralarni to‘g‘ri qo‘llashi va talaffuz etishi, adabiy tilga ko‘chirishda o‘ziga talabchan bo‘lishi, boshqalar bilan maslahatlashib turishi, bu haqda tilni yaxshi biladigan odamlarning gaplariga quloq solishi, bir so‘z bilan aytganda, tilga nihoyatda ehtiyot bo‘lishi zarur. Navoiy o‘zining bu fikrlarini «Saddi Iskandariy» dostonining oxirida quyidagicha konkretlashtiradi:

Tuzaldi bu nazming base sarsari,

Yana turki alfoz anga bir sari,

Ki har necha kim diqqati bordur,

Talaffuz aro laknati bordur.

So‘zungniki yaxshi ko‘rursun o‘zung,

Ko‘runmas yomon, chun erur o‘z so‘zing.

*Qoshingda sening garchi ko'p vazni bor,
Chu bor o'z so'zing, — yo'q anga e'tibor,
Ki so'z zodai tab'u farzand erur,
Chu farzand erur, jong'a payvand erur...*

Besh yuz yillik tarix shunday guvohlik beradiki, chindan ham Alisher Navoiy «Xamsa»sining yaratilishi o'zbek xalqi madaniyati tarixidagi eng katta voqealardan biri hisoblanadi. Bu asarning yozilishi jarayonini o'rganish ijodkorlar uchun katta maktab. Navoiy «Xamsa»si avvalo, o'z davri ijtimoiy siyosiy va madaniy hayotining qolaversa Navoiydagi noyob genial she'riy iste'dodning mahsuli. Shu bilan birga bu adabiy yodgorlik jahon adabiyotining eng yaxshi, eng ulug' namunalari kabi hamma davrlarning, hamma xalqlarning hamda barcha avlodlarning sevimli va ardoqli asari bo'lib qoldi. Uning ko'p tillarga tarjima qilingani va qilinayotganligi ham shundan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdurahmonov D., Abdurahmonova M., Usmonova G. Navoiyning til sandig'idan. -T.:Yoshlik, 1991, №3.,
2. Alisher Navoiy «Hayrat ul-abror» So'zboshi A.Hayitmetov. -T.:Adabiyoti va san'at. 1989 y. -352 b.
3. Alisher Navoiy mukammal asarlar to'plami. 7-tom. «Xamsa», «Hayrat ul-abror»-T.: Fan, 1991 y. -390 b.
4. Mallayev N.M. O'zbek adabiyoti tarixi. Alisher Navoiy. 1-kitob.-T.: O'qituvchi, 1985 y. -338-626 b.
5. Navoiy asarlari lug'ati. Tuzuvchi B.Hasanov. T.: «Fan», 1993, 373 b.